

UOT 81-112

İRƏVAN, NAXÇIVAN VƏ QAZAX-BORÇALI ELLƏRİNİN VERGİ DƏFTƏRLƏRİNDƏ ANTROPONOMİK MODELƏR

¹BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu,

²İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-professor, 2-baş müəllim

nemetibayev@gmail.com

Açar sözləri: ləqəb, titullar, təxəllüs, antroponim, model

Cəmiyyətdə insanın birini digərindən fərqləndirmək üçün şəxs adından istifadə olunur. Şəxs adları həm etnik və həm də şərti işarədir. Doğru deyirlər ki, adlar millətin etnik göstəricisidir. Hər bir xalqın mədəni tarixində şəxs adları önəmli yerlərdən birini tutur. Bir az da obrazlı desək, şəxs adı hər bir valideyin uşağına bəxş etdiyi ilk və qiymətli bir hədiyyədir. Ona görə də şəxs adları hər vaxt cəmiyyətin maraq dairəsində olmuş, türkoloji tədqiqatların predmetinə çevrilmişdir.

Rus türkoloqlarından N.F.Katanov, V.V.Radlov, V.A.Qordlevski, A.N.Samoyloviç, Azərbaycan dilçilərindən A.Qurbanov, A.Paşayev, M.Adilov, Ə.Tanrıverdiyev, O.Mirzəyev və digərləri antroponimikaya aid maraqlı türkoloji tədqiqatlar aparmış, əsərlər çap etdirmişlər [1, 58].

Antroponimlər özünə xas olan psixi quruluşun kodu olaraq insana bağlıdır, insanın zinatidir. Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşdırılmasında adların rolu böyükdür. Adlar həm də arxeoloji abidə kimi qiymətləndirilir. Adlar insanın təbiətinə, hətta sağlamlığına belə təsir edən mühüm faktorlardandır. Təbiət və cəmiyyətdə olan dəyişmələr öz növbəsində şəxs adlarına tez təsir edir [1, 57]. Bu baxımdan, qədim tarixi sənədlərdə əks olunan şəxs adlarının müasir antroponimlərlə müqayisəsi maraq doğurur.

Azərbaycan dilinin tarixini, xüsusilə, tarixi onomastikanı öyrənmək üçün tarixi mənbələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu mənbələrdən biri də osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş vergi dəftərləridir.

XVIII əsrin 20-ci illərində osmanlılar Səfəvi dövlətinin şimal-qərb hissəsini ələ keçirdikdən sonra əraziləri həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan idarə etmək məqsədilə verginin növlərini təyin edərək vergi dəftərləri tərtib etmişlər. Hər bir vergi dəftəri o dövrdə Osmanlı sultanı olmuş III Əhməd (1703-1730) tuğrası ilə təsdiq olunmuşdur. Lakin sovet-bolşevik rejimi bu sənədlərin araşdırılmasına əngəl törətdiyi üçün uzun müddət Osmanlı-Azərbaycan əlaqələri üzrə araşdırmalar aparılmamış və Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Tiflis əyalətlərinə aid olan vergi dəftərləri İstanbul arxivlərində qalmışdır. Görkəmli şərqşünas alim, akademik Ziya Bünyadovun təşəbbüsü ilə 1980-ci illərdə İstanbul arxivlərindən azərbaycanşünaslıq üçün çox əhəmiyyətli olan vergi dəftərləri Bakıya gətirilmiş və onların çapına nail olunmuşdur [3, 12].

XVIII əsrin əvvəllərində, osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş vergi dəftərlərində Qazax-Borçalı, İrəvan və Naxçıvan ellərində yaşayan azərbaycanlıların tarixi, coğrafiyası, yaşayış mədəniyyəti, demoqrafik vəziyyəti, verdiyi verginin növü, əhalinin etnik tərkibi, statistik sayı və s. məsələlər əks olunmuşdur. Bu dəftərlərdə həm də dərin tədqiqat tələb edən və etnik tariximiz üçün maraqlı olan yer-yurd adları, antroponimlər, ləqəb, təxəllüs, titullar işlənən ad modelləri öz əksini tapmışdır.

Vergi dəftərlərində qeyd olunan antroponimik modellərin önündə bəzən fərqləndirici əlamət kimi işlənmiş dini, mülki titullar, müxtəlif semantik mənalı ləqəblər, peşə-sənət bildirən sözlər və s. əks olunur. Məsələn: Molla Qasım, Seyid Əhməd, Kəblə İsmayıl, Sarı Məhəmməd, Keçəl Mustafa, Qara Məhəmməd, Şeyx Qaib, Hacı Osman və s.

Bu adlar o dövrün ictimai quruluşu, sosial-iqtisadi vəziyyəti, tayfa və əşirətlərin yaylaq həyatını əks etdirməklə yanaşı, həm də 300 il bundan əvvəl Cənubi Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların yaşayış tərzini, yaşadığı coğrafiyanın sərhədləri, məşğuliyyəti və onomastik sisteminin öyrənilməsi baxımından maraqlıdır. Bütövlükdə onomastik leksikada – ad, ata adı, ləqəb, titul və təxəllüsləri öyrənmək, tədqiq etmək Azərbaycanşünaslıq və etnik tariximizi öyrənmək üçün maraqlı mənbədir [6, 31].

Bu tarixi sənədlərdə: “İraqvan sancağının vergi dəftəri (Bakı, 1996)”, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (Bakı 1997)”, “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri – Borçalı və Qazax (Bakı, 2001)” kitablarında çox maraqlı antroponimik modellər qeyd olunmuşdur. Bu ad modellərinin müasir dilimizdə işlənən antroponomik modellərlə müqayisəsi maraqlıdır. Belə ki, dini titul+ad, ad+mülki titul, ləqəb+ad, ləqəb+ad+ata adı, ad+ata adı+təxəllüs və s. antroponimik quruluş modellərində əks olunan köməkçi adları semantik mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Dini titul (şeyx, molla, kərbəlayı // kəblə hacı, pir, seyid və s.) və şəxs adlarından ibarət antroponimik modellər:*

Seyid Əli, Seyid Qasım, Mürud Əli Seyid Məhəmməd (N) Seyid Mahmud, Seyid Kamran (İz.) Hacı Süleyman, Hacı Vəli (İr.), Molla Əli, Molla Nurxan (İr.), Qazı Məmmədhüseyn (T.), Şeyx Əli (Şeyx Əhməd). Şeyx Qaib (N.), Pir Məhəmməd, Seyid Tağı Seyid Səfər oğlu, Molla Nurxan Molla Əli oğlu və s. Göründüyü kimi, dini adlar həm şəxs adında, həm də ata adlarında əks olunur.

2. *Şəxs adı və mülki titul bildirən bəy, ağa sözlərindən ibarət antroponimik modellər:*

Bahadır bəy, İsa bəy, Heydər bəy, Qasım bəy (İr.), Musa ağa, Xızır bəy, Hüseyn ağa (T), Abdulla ağa (T). Yüzbaşı oğlu Vəli ağa, Yüzbaşı oğlu Abdulla ağa, Pir Məhəmməd ağa (T).

Dəftərlərdə bəzən elə adlara rast gəlinir ki, onun antroponimik quruluşunda ata adı yazılmamış, onun ləqəbi yazılmışdır. Məsələn: Abdulla Qacar oğlu, Əvəz Dərviş oğlu və ya Yüzbaşı oğlu Vəli ağa, Molla Nəbi Çarçı oğlu, Yüzbaşı oğlu Abdulla ağa. Belə fikir yürütmək olar ki, Qacar, Dərviş Çarçı, Yüzbaşı etnik mənşəli adlardan sonra atanın öz adı olmuşdur. Məsələn, belə ola bilərdi: Yüzbaşı Mahmud oğlu Abdulla ağa, Abdulla Qacar Əhməd oğlu, Molla Nəbi Çarçı Qasım oğlu və s.

Görünür, yazıda çox yer aldığı üçün dəftərləri yazan mirzələr ata adlarındakı titul və ləqəbləri yazmaqla kifayətlənmişlər.

Qeyd edək ki, Yüzbaşı, Dərviş, Qacar, Çarçı və s. antroponimlərin şəxs adları kimi işlənməsi də onomastik sistemdə vardır. Bu da mümkündür ki, Yüzbaşı oğlu, Qacar oğlu, Çarçı oğlu, Dərviş oğlu soyad kimi işlənsin.

Vergi dəftərlərində “Kitabı Dədə Qorqud”un onomastikası ilə səsleşən (Qorqud Uruz, Dondar, Qaragün, Bamsi və s.) və “Kutadqu – bilk”dəki, adlara oxşar antroponimlər də (Ərdoğdu, Güvəndik, Sayılmış, Durmuş və s.) vardır.

Müqayisələr nəticəsində aydın oldu ki, “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə müxtəlif semantik mənəli ləqəblər (Yolçu, Göy, Yekə, Nökər, Qoca, Kar və s.) , “İrəvan əyalətinin vergi dəftərin”də Ömər, Osman, Əbubəkir, Bəkir, Ramazan adlarının işlənməsi çoxluq təşkil edir. Naxçıvan əyalətlərinin vergi dəftərində dini adlar (Allahqulu, Xudaqulu, Tanrıqulu, Bərəkətqulu və s.) daha çox qeydə alınmışdır: Övliyaqulu, Əliqulu, Şahqulu, İmanqulu, Həzrətqulu olmuşdur.

3. *Ləqəb və şəxs adlarından ibarət antroponimik modellər:*

Abidələrdə ləqəb+şəxs adı modelində antroponimlər çoxdur. Onları belə qruplaşdırmaq olar.

a) Şəxsin fiziki qüsurunun əks etdirən antroponimik model: Çopur Məhərrəm, Keçəl Mustafa, Keçəl Nəbi, Qulaxsız Əli (T), Kosa Məhərrəm, Zal Xəlil, Zal Məhəmməd, Yekə Əsgər (T).

b) Şəxsin psixoloji durumu və görkəmini əks etdirən antroponimik model: Qərib Qulu, Qorxmaz Qulu, Qaya Mehdi, Qurd Mahmud, Göy (xəsis), Məhəmməd (İr), Sarı Məhəmməd, Sarı Nəbi, Qara Qulu (T), Uzun Əli (İr), Göy Qulu, Qırz Əli (T).

c) Şəxsin peşə və məşğuliyyətini əks etdirən antroponomik model:

Kəndxuda Əli, Mustafa Dərviş oğlu, Canuş Nəcəf, Nökər Əhməd (T), Bərbər Əli (N.), Cavuş Mehman, Əhməd Cavuş, Çavuş Məhəmməd (T), Asıq Laçın, Aşıq Bünyad Asıq Əhməd (N.), Asıq Əli, Mirzə Məhəmməd (T), Dərviş Cəfər (T), Quşçi Əli, Dərviş Əli, Mustafa Dərviş

ç) Şəxsin müəyən əlamət və xasiyyətini əks etdirən antroponomik model:

Gap Qulu, Tap Vəli, Şatır Məhəmməd, Şatır İbrahim, Həsir Qulu, Qoçu Əli, Zal Şahqulu, Dür Vəli, Çatal Vəli və s. (İr).

Göstərilən ləqəblərdən bir çoxunun apelyativi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində vardır. Məsələn: gap “çoxdanışan”, tap “yastı”, “alçaq”, şatır “çörəkçi”, çatal “mübahisə sevən” və s. (İr).

4. Etnik mənşəli tayfa adlarından və şəxs adlarından ibarət antroponomik model: Qazax Osman, Qacar Zülfüqar, Kürd Süleyman (T), Tatar Ömər , Tatar Osman (İr.).

Vergi dəftərlərində az da olsa, ad+soyad, quruluşlu (Kosalı Yaqub, Cabir Ənşarlı, Qaramanlı Yusif və s.) və şəxs+ata adı + təxəllüs quruluşlu antroponomik modelə də rast gəlinir. Məsələn: Yusif Mahmud oğlu Kırmi, Hacı Əli Naxçıvani, Hüseyn ağa Nəzərli və s. Bu ad modelləri müasir dilimizdə işlənən modellərə daha yaxındır.

Vergi dəftərlərində qadın adlarının da ata adı kimi işlənməsi vardır. Məsələn: Qurban Hürü oğlu, Haqverdi Sürəyya oğlu və s.

Müasir Azərbaycan dilində də qadın adlarının ata adı kimi işlənməsi barədə Afaq Qurbanovun xüsusi tədqiqatları vardır [3, 75]. Az da olsa, müasir rəsmi-işgüzar sənədlərdə qadın adlarının ata adı kimi işləməsinə rast gəlirik. Məsələn: Lalə Sona qızı, Dilşad Gövhər qızı və s.

“Dəftər” lərdə ləqəb və titullar işlənən şəxs adlarının sayları fərqlidir. Belə ki, molla, seyid hacı dini titulları, bəy, ağa mülki titulları, qara, sarı ləqəblərinin daha çox işlənməsi nəzərə çarpır.

Bununla belə, müasir Azərbaycan, onomastikasında işlənməyən və ya az işlənən şəxs adları (Kiçik, Bərəkət, Bərəkətqulu, Dövlətxoca, Güvəndik, Yeldəmir, Didar, Ocax, Dostum, Dostu, Xızır, Qorçu, Mürid, Durmuş (3), Dərviş (5), Dədə Köçəri, Sayılmış, Qazavat, Dilənçi, Köçəri, Duman, Dilək, Sevdik, Qırz, Gəncəli, Çavuş, Sayılmış, Sayılan (N) və s. şəxs adları da vergi dəftərlərində qeyd olunmuşdur.

Dəftərlərdə qeyd olunan şəxs adlarının bir çoxu soyad kimi işlənməkdədir. Məsələn: Sisyan ərazisində Gəncəli kimi qeyd olunan şəxs adı bir nəsil adı kimi (Gəncəliyevlər) Sumqayıt və Bakı şəhərində yaşayır. Bir qədər tədqiqat işi aparılsa, çox adam öz ulu babalarını tapa bilər. Nəsil şəcərəsini öyrənmək baxımından da dəftərlərdəki adların misilsiz əhəmiyyəti vardır.

Qeyd etməliyik ki, vergi dəftərlərinin yazılmasından 300 ilə yaxın vaxt keçsə də, ad modellərində o qədər də dəyişiklik olmamışdır. Danışıq dilində ləqəb+ad modeli yenə də işlənir. Lakin 30-cu illərdə hamıya baba adını zorla fəaliyyət yazdırdıqdan sonra böyük tarixi ənənəsi olan tayfa adlarımızı itirdik. Tayfa adları şəxsiyyətin kimliyinin daha qədim qatını əks etdirən onomastik vahidlərdir. Bununla belə, “Dəftərlər” də antroponomiklərin də mənşəyi müxtəlifdir. Adlar ərəb, fars və türk mənşəli sözləri əhatə edən apelyativlərdən törənmişdir. Ləqəblər isə türkmənşəli sözləri əhatə edir.

Elmi yenilik: Məqalədə 300 il bundan əvvəl Azərbaycanın əyalətlərində yaşayan və vergi dəftərlərində adları qeyd olunan azərbaycanlıların adlarını, ata adlarını və ləqəblərini əks etdirən antroponomik modelləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Vergi dəftərlərindən seçilib tədqiqata cəlb edilən ad modellərinin onomastik lüğətlərin hazırlanmasında və adqoymada az və çox dərəcədə əhəmiyyətli ola bilər. Vergi dəftərləri Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, deportasiya tariximizi öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. Bakı: Şərq-qərb, 2007, 506 s.
2. Bayramov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: AM965 MMC, 2015, 319.
3. İrəvan quberniyasının icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 189 s.
4. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: 2 cildə, I cild. Bakı: Nurlan, 2004, 340 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 263 s.
6. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
7. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il). Bakı, 2001.
8. Yusif Xas Nəcib. Kutadgu bilig. Bakı: Avrasiya press. 2006, 440 s.

İXTİSARLAR

T. – Tiflis; İr. – İrəvan; N. – Naxçıvan

РЕЗЮМЕ

АНТРОПОНИМИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ В НАЛОГОВЫХ ТЕТРАДЯХ ПО ИРЕВАНСКОЙ, НАХЧЫВАНСКОЙ И КАЗАХ-БОРЧАЛИНСКОЙ ЗЕМЛЯМ (ТЕРРИТОРИЯМ)

Bayramov A.A., İbayev N.A.

Ключевые слова: прозвище, титул, псевдоним, антропоним, модель

В статье даётся информация о налоговых тетрадях по Иреванской, Нахчыванской и Казах-Борчалинской землям (территориям), составленных в 1720-х годах османами периода правления шаха Ахмеда III. Анализируются имена, прозвища и псевдонимы жителей деревень и городов, упомянутых в этих тетрадях. Эти антропонимические модели сравниваются (прозвище+имя, титул+имя, имя+псевдоним) с моделями, используемыми в современном азербайджанском языке.

SUMMARY

ANTHROPONYMIC MODELS IN TAX NOTEBOOKS OF YEREVAN, NAKHCHIVAN AND QAZAKH-BORCHALI LANDS

Bayramov A.A., İbayev N.A.

Key words: nickname, title, pseudonym, anthroponym, model

The article gives information on tax notebooks of Yerevan, Nakhchivan and Qazakh-Borchali lands compiled by Ottomans in the period of Ahmad shah in 1720s. In tax notebooks the names, nicknames and pseudonyms of people living in villages and cities are brought to research. Those anthroponymic models (nickname+name, title+name, name+pseudonym and etc.) are compared with models used in modern Azerbaijani language.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.07.2017
	Son variant	26.12.2017